



Rigor i pulcritud.

Opera selecta

Lambert Ferreres





Rigor i pulcritud

Rigor i pulcritud

Opera selecta

Lambert Ferreres

*Edició a cura de Mercè Puig Rodríguez-Escalona
i Anabí Álvarez Aguado*



UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Índex

Pròleg. Una manera de fer i de ser, <i>per Esther Artigas i Jordi Avilés</i>	9
Introducció, <i>per Mercè Puig</i>	13
Las fuentes de Lucifer de Cálaris en su <i>Moriundum esse pro dei filio</i>	29
Presència de Virgili a Lactanci	47
Fuentes clásicas en el Pseudo-Cipriano <i>De laude martyrii</i>	53
Texto y tradición textual en el <i>De laude martyrii</i>	61
Las citas agustinianas en el corpus de Elipando	69
La Bible de Pacien	85
Quintiliano y el texto del <i>De oratore</i>	95
C. Servilius Ahala: un <i>praenomen</i> incierto	103
Tradición clásica y crítica textual	111
La tradición indirecta en dos restituciones al texto del Pseudo-Cipriano	
<i>De laude martyrii</i>	119
<i>Tulliana</i> : <i>Catil.</i> 4, 18 et 4, 20	125
¿ <i>Non temptaris? Ars amatoria</i> 1, 389	129
<i>Lupercal</i> : nota a Livio 1, 5, 1	133
<i>Itaque</i> en lloc de <i>ita</i> en llatí tardà	139
De <i>itaque</i> pro <i>ita</i> usu	143
Osservazioni sulle complete in Lucifero da Cagliari	145
À propos d' <i>inanimare</i> et d' <i>interceptus</i>	153
La «declaració dels mots» de la traducció catalana anònima de Titus Livi	155
El ms. fr. 77 de la BPU de Ginebra i la traducció catalana anònima de Titus Livi	177
Procedència dels articles	185
Bibliografia de Lambert Ferreres	189

Pròleg

Una manera de fer i de ser

El 1881, Friedrich Nietzsche tenia ja enllestits els cinc llibres del seu assaig *Morgenröte*, sobre els prejudicis morals, però el pròleg de presentació de l'obra encara s'havia de demorar cinc anys més. Quan finalment veu la llum la tardor del 1886, l'escriptor mira de llevar importància al retard i, per excusar-se'n, defineix el filòleg com un mestre de la lectura lenta, tot afegint, no sense una certa complaença, que qui llegeix lentament acaba escrivint lentament. No sabríem trobar millors paraules per evocar el filòleg que fou l'estimat col·lega i amic Lambert Ferreres: la seva manera de fer, en la vida acadèmica, va estar sempre basada en el rigor, la minuciositat i la constància, i regida per una ferma convicció d'allò que ha de ser la labor filològica. Però, a més, aquest mateix tarannà assossegat, i alhora tenaç, conformava essencialment la seva persona i la seva manera de ser, i feia d'ell l'home gentil i lleial que molts hem tingut la sort de conèixer.

Trets consubstancials a tot bon filòleg, la curiositat i l'afany de saber li venien a Lambert Ferreres de ben petit. Potser per això els seus jocs d'infant consistien, pel damunt d'altres aficions, en tot un seguit d'escodrinys i experiments conduents a desentranyar la morfologia i el comportament de qual-sevol substància, aparell o organisme que li caigués a les mans; i qui sap si no van ser també aquests interessos científics els que expliquen que, passat el temps, quan ja s'havia llicenciat en Filologia, abrigués encara la idea —una idea que, de fet, es va arribar a materialitzar— de matricular-se per iniciar estudis a la Facultat de Medicina. No cal dir, però, que, al capdavant, l'única tècnica de dissecció que acabaria triomfant és la que Lambert Ferreres aplicava diligentment a l'anàlisi dels textos llatins.

Perquè el cert és que en aquell temps la seva especialització en el camp de la Filologia Clàssica estava ja prou definida, havia pres volada i requeria de tots els esforços. L'elaboració, primer de la tesi de llicenciatura i, tot seguit, de la tesi doctoral, eren projectes que exigien, per descomptat, coneixements, capacitats i competències, però que havien de fer front també a la manca quasi

absoluta de mitjans i tecnologies —val a dir que la primera màquina d'escriure elèctrica va arribar al Departament just en aquella època—. Així doncs, es feien indispensables tota mena d'eines manuals i un seguit inacabable de tasques d'indexació, d'inventari i d'arxiu, que, dit sigui de passada, lluny de descoratjar en Lambert, no feien sinó estimular i engrandir la seva connatural faceta d'home estudiós, primmirat i detallista.

Van contribuir decididament a la seva formació personal i acadèmica el magisteri i l'exemple humà del seu admirat professor i mentor Virgilio Bejarano, que el va marcar sens dubte amb el seu tarannà minucios i metòdic, però també crític, gairebé perfeccionista. Lambert Ferreres el tingué sempre com a model i —salvant tantes diferències com es vulgui— amb ell compartia principis, virtuts i qualitats d'home bo i de bon filòleg: d'ell va aprendre i com ell subscrivia els fonaments formals de la filologia, el respecte absolut als textos, la contenció en l'ús de la *diuinatio* i, sobretot, la consciència que només un sòlid coneixement de la llengua permet dur a terme satisfactòriament una edició crítica; però, a més, el deixeble va saber amarar-se de les qualitats naturals del mestre, maldant fins al final per preservar i continuar un llegat, acadèmic i humà, caracteritzat per la discreció i la generositat impagable del seu magisteri.

Ara fa un any, van ser molts i de molt diverses promocions, els antics alumnes del doctor Ferreres que es van voler sumar per diferents vies a l'atuïdora tristesa causada per la seva pèrdua. Tots ells, sense excepció, recordaven el que havia estat el seu professor amb mostres d'admiració, gratitud i afecte: en lloaven la bonhomia i l'erudició, el compromís amb la docència, la dedicació pacient i circumstanciada, sense oblidar mai aquella *mica salis* amb què assaonava fins i tot els temes menys atractius i les qüestions més enrevessades. Tant si abordava continguts ben especialitzats del llatí dels cristians com si s'ocupava dels aspectes més elementals de la llengua llatina, el doctor Ferreres esmerçava a classe tant de temps com calia en els prolegòmens i en la definició d'unes bases teòriques que li permetessin avançar escrupolosament i decidida sense deixar caps per lligar. Per això, mai no despatxava grans quantitats de text a classe i va defugir sempre la lectura cursiva com a eina didàctica. Nogensmenys, els seus estudiants se sabien atesos i infal·liblement guiats en l'aprenentatge i en la seva formació, tant a dins de l'aula, com en les llargues hores dedicades a la tutoria, o arreu, en fi, on el seu professor tingué la bondat —i la tenia— d'escoltar-se'ls i d'aconsellar-los.

Com s'esdevé en alguns casos en el món acadèmic, Lambert Ferreres va simultaniejar en força ocasions l'activitat docent i investigadora amb càrrecs

i tasques propis de la gestió universitària. Lluny de menystenir-los, els acceptava amb generositat i dedicava a aquestes ocupacions, tan exigents com poc agraïdes, tot el temps que sabem que comporten, aplicant-s'hi amb la mateixa formalitat i compromís que manifestava en d'altres àmbits. De vegades, se'l sentia queixar-se, amb justa indignació, que, en els consells i en les comissions de què formava part, no tothom aprofundia en la normativa ni en l'entrellat dels temes que s'hi tractaven —encara que fossin mers tràmits administratius i de procediment d'allò més tediosos— amb la cura i el detall de filòleg amb què ell ho feia. Alguns encara guardem record d'uns dies en què, essent director del Departament, va haver d'estar ingressat a l'hospital, i de com, no ben recuperat encara, es feia portar les comunicacions i la documentació respectiva per llegir-ho tot personalment, i per despatxar i retornar signat el que calia d'acord amb el procediment establert i dins dels terminis reglamentaris. No cal dir, en fi, que qualsevol afer, tràmit o diligència que hagués tingut entre mans, de seguida quedava convenientment desat i classificat en —sense exagerar— centenars de carpetes i arxivadors, no fos cas que algú en algun moment li requerís el més mínim *et* o *ut* dels assumptes i gestions que ell havia dirigit o administrat. Ara bé, malgrat la seva exigència de seriositat i de rigor, el Lambert s'enutjava en ben comptades ocasions i el seu tracte amb les persones, fossin professors, estudiants o personal no docent, era sempre atent i cordial. Quan presidia, per exemple, les reunions del Departament, mostrava tothora un capteniment afable i un sentit de l'humor intel·ligent i molt d'agrair, capaç d'apaivagar una situació tensa o de facilitar qualsevol presa de decisions complicada. Bastava aquell *quid uobis uidetur?* que emprava invariablement en demanar-nos l'opinió, per treure ferro a un assumpte, distendre l'ambient i arrencar-nos un somriure.

Persona propera i accessible, era molt fàcil comptar amb el seu parer i orientació en l'àmbit institucional, però, si alguna capacitat hi destacava pel damunt de cap altra, era la *summa* disposició i la generositat extrema amb què estenia el seu magisteri i consell més enllà de les aules. Tots els que hem estat companys seus, tant se val si prèviament n'havíem estat alumnes o no, comptem en les nostres trajectòries amb moltes situacions on l'assessorament i les directrius del Lambert es van revelar fonamentals: articles i treballs, defenses de tesis, concursos d'oposicions i, sobretot, munts de consultes que ningú no dubtava a adreçar-li a ell —per alguna cosa devia ser— i que rebia sempre amb curiositat i amb interès. Per descomptat, no era un home de respostes irreflexives i immediates, però invariablement, passats uns dies, et venia a tro-

bar i, amb un preàmbul de l'estil d'«he estat donant voltes al que em demanaves l'altre dia», recuperava el detall de la pregunta que li haguessis pogut fer i n'orientava encertadament la resposta tot desplegant raons, proves i arguments amb la mateixa finesa i perspicàcia que conformen i singularitzen els seus treballs filològics.

La filologia, encara en paraules del filòsof alemany, és un art d'orfebreria, que demana temps i exigeix un treball subtil i delicat: justament per això, ningú no hauria pogut convèncer mai Lambert Ferreres que en fes un taller de bijuteria fabricada en sèrie. Fidel als seus principis, el Lambert no va sucumbir, en cap moment de la seva carrera acadèmica, a la urgència productiva ni a criteris valoratius que no fossin els estrictament científics; ben al contrari, va optar de bon grat per emparar-se amb el clàssic *non multa sed multum* que ell professava amb convicció i que avui es palesa en el grapat d'articles i contribucions d'aquest volum, homenatge discret a les grans qualitats investigadores del nostre amic i col·lega. Sens dubte el lector hi copsarà tot d'una el coneixement cabal i sòlid que Lambert Ferreres tenia de la disciplina i la destresa d'orfebre exigent amb què hi aplicava tècniques i mètodes. Però, a més a més, aquestes pàgines, talment com si les llegíssim escrites de pròpia mà del Lambert, en la seva calligrafia pulquèrrima, ens han de brindar l'ocasió de reconèixer-hi l'amic, de retrobar-lo en les formes polides i de reviure'l en l'ensenyament amable del mestre de lectura i escriptura lenta que tots trobem tant a faltar.

ESTHER ARTIGAS i JORDI AVILÉS
Barcelona, 1 d'abril de 2021

Introducció

A les acaballes del mes de març de 2020, pocs dies abans que un cruel i aleshores insòlit mal ens l'arrabassés, el professor Lambert Ferreres va complir 68 anys, en gran part consagrats a la Filologia Llatina, gairebé sempre a la Universitat de Barcelona. Al llarg de la seva vida acadèmica va compaginar la dedicació, generosa i amatent, a la docència, amb la tasca investigadora, plasmada en una cinquantena de treballs, publicats en prestigioses revistes científiques, actes de congressos i monografies. Redactats en català, castellà, francès, italià o llatí, són generalment estudis breus, però minuciosos, sempre estrictament filològics, en què esmerçava temps i prudència —en el sentit etimològic de la paraula—, i que palesen els seus coneixements profunds de tradició i crítica textual, de literatura llatina, i de la gramàtica i els usos de la llengua llatina, en especial de l'anomenat *llatí cristià*.

El present llibre aplega una part d'aquesta producció. Ha estat iniciativa del professor Pere Quetglas, qui s'ha encarregat, juntament amb el professor Jordi Avilés, de la tria dels treballs i ens en va proposar l'edició. A ell, a les editores —que vàrem tenir la sort d'aprendre del Lambert com a professor nostre que fou i també com a amic sol·lícit i atent—, i a tots els que hi han col·laborat ens ha mogut l'ànim de preservar la seva memòria i de retre el merescut reconeixement a la seva tasca filològica, amb la recança de no haver-li'l pogut oferir en vida, però també amb el convenciment que els seus treballs són un model de rigor filològic que cal llegar a les generacions futures. Creiem, a més, recollir el sentir de la resta dels seus col·legues, companys i amics.

Reunim, doncs, dinou treballs esparsos, a vegades difícils de trobar, a vegades no tant gràcies a les noves tecnologies. Certament, han tingut difusió i han merescut el respecte i l'acceptació de la comunitat científica, però el fet d'agrupar-los en un llibre permet copsar amb claredat la seva coherència. En efecte, persegueixen un objectiu filològic fonamental: restituir la forma original del text i interpretar-la correctament, finalitat que s'assoleix a través de l'examen de la transmissió codicològica i de la tradició indirecta, amb el corresponent estudi de les fonts, i també per mitjà de l'anàlisi dels usos lingüístics. A més, comparteixen una mateixa metodologia basada en el treball me-

ticulós i en el respecte al text, a la seva tradició directa i indirecta, i a la seva llengua.

Per això, tot i la dificultat que suposa classificar aquests treballs per disciplines filològiques, perquè sovint són diverses les que entren en joc en un mateix treball, hem optat per una ordenació «disciplinària», que, creiem, pot emfasitzar l'objectiu i les qualitats filològiques esmentades. Així, el lector trobarà, primer, treballs dedicats a l'estudi de les fonts; després, d'altres centrats en la tradició indirecta, en la crítica textual, el lèxic i usos lingüístics, i, finalment, dos sobre tradició clàssica.

Quant a les característiques formals de l'obra, per mor d'atènyer una major pulcritud, qualitat que el professor Ferreres valorava molt, hem preferit maquetar de nou els treballs seguint les normes d'estil de la col·lecció *Home-natges* d'Edicions UB, excepció feta de les citacions bibliogràfiques que fa l'autor als seus treballs, on bàsicament respectem la forma original perquè no fer-ho ens obligava a voltes a modificar-ne la redacció. Tot i així, les referències que constaven en premsa, les hem actualitzades. Així mateix, per no confondre el lector, hem unificat abreviatures, la solució de les quals oferim al final d'aquesta introducció.

El llibre es tanca amb el recull bibliogràfic del Dr. Lambert Ferreres.

ELS TREBALLS INCLOSOS EN AQUESTA PUBLICACIÓ

Com que els treballs que recollim no comprenen cap resum, hem considerat convenient incloure, en aquesta presentació, una breu explicació del context en què foren elaborats i del seu contingut. La referència completa de la primera publicació de cadascuna de les aportacions aquí aplegades la trobarà el lector a l'apartat «Procedència dels articles» (pp. 185-187).

1. Las fuentes de Lucifer de Cálaris en su *Moriundum esse pro dei filio*

El primer treball, publicat l'any 1977 a l'*Anuari de Filologia*, està estretament vinculat a la recerca realitzada en elaborar la seva tesi doctoral, presentada el mateix any i que consistia en l'edició crítica del tractat *Moriundum esse pro dei filio* del bisbe de Càller, Lucifer, polèmic apologeta del segle iv, que es va enfrontar a l'emperador Constanci, la qual cosa comportà el desterrament del bisbe.

En aquest treball, no sols rastreja les possibles fonts de l'esmentada obra, sinó que també analitza el *modus operandi* del bisbe amb relació a aquestes. Sorprèn, en primer lloc, l'escassetat de citacions bíbliques en comparació amb els anteriors tractats de Lucifer. En segon lloc, conegut que en els seus quatre primers tractats Lucifer havia concebut prèviament un pla d'utilització de les citacions bíbliques que posa de manifest l'existència d'un ordenament intern en l'ús de l'Antic Testament —plantejament que no és tan sistemàtic en el cas del Nou Testament, on l'escassetat de material no permet arribar a conclusions segures—, Ferreres aplica el mètode seguit en aquesta recerca al *Moriundum*, però amb relació a les fonts d'autors cristians, en especial Cebrià i Lactanci. D'aquest últim, amb l'aportació de Ferreres (set citacions), la relació de passatges d'on poua se situa per sobre de quaranta. El seu estudi mostra un ús ordenat de les *Institutiones* de Lactanci, a banda de revelar que Lucifer coneix bé aquest text, ja que se salta aquest pla amb interpolacions només explicables com a records que li venien a la memòria a mesura que elaborava el tractat.

D'altra banda, descarta que Tertullià sigui font del *Moriundum* i deixa constància de l'ús exigü que fa de la literatura profana, d'acord amb el menyspreu que l'autor sent per les formes retòriques pròpies del bon art literari.

En canvi, l'anàlisi de les citacions de l'anònim *De laude martyrii*, una vintena amb l'afegitó de dues més detectades per Ferreres, corrobora un ús ordenat d'aquest escrit, semblant al seguit en les citacions de Lactanci.

Pel que fa a les citacions de l'obra de Cebrià al *Moriundum*, per una banda, rebut la hipòtesi que Lucifer usés el catàleg de Chetenham i, per l'altra, demostra que l'ordenació que segueix Lucifer no es veu reflectida en cap dels manuscrits que transmet el corpus del bisbe de Cartago, la qual cosa el fa concloure que o bé el Cebrià usat per Lucifer responia a una ordenació no conservada en la transmissió posterior, o bé el bisbe de Càller, contra les suposicions d'altres estudiosos, no va observar cap ordre concret en la citació de Cebrià, excepció feta de les citacions preses de l'epístola 10.

Finalment, ofereix, en primer lloc, quinze passatges del *Moriundum* confrontats amb les seves fonts, les quals, en editar el text, van servir a Ferreres per fixar amb exactitud el text en passatges que oferien dificultats, i, en segon lloc, la taula del total de les fonts utilitzades per Lucifer en aquesta obra, fins a noranta-quatre.

2. Presència de Virgili a Lactanci

Lactanci, que pel seu domini de les lletres clàssiques i pel marcat caire ciceronià de la seva obra ha estat anomenat *el Ciceró cristià*, no sols begué del retor romà, sinó que s'hi detecten autors de la més variada procedència, des d'Enni fins als seus contemporanis. En aquest treball, publicat a les actes del *VI Simposi d'Estudis Clàssics* dedicat al poeta de Màntua, Ferreres se centra en la presència de Virgili en el llibre primer de les *Institutiones*. A banda de les citacions formals preses majorment de l'*Eneida* i, en menor proporció, de les *Geòrgiques*, s'hi troba un nombre no petit de virgilianismes que van des de la simple referència conformada en uns pocs mots fins a la inserció en el discurs d'hexàmetres sencers.

L'anàlisi que Ferreres fa del *modus operatiu* emprat per integrar en el text els testimonis virgilians, mostra, en primer lloc, que en les fórmules d'atribució utilitzades en poques ocasions hi ha una menció *expressis uerbis* a la paternitat de Virgili, ja que, generalment, o bé aquests testimonis apareixen incorporats al text sense cap tipus d'indicació que il·lustri llur procedència, o bé Lactanci es limita a introduir-los mitjançant una al·lusió per antonomàsia. Segurament, en la consciència de l'autor existia el convenciment que totes les referències virgilianes fetes al llarg del text restarien evidents per al lector, tant si les assenyalava com si no. En segon lloc, Ferreres conjectura que la profusió en Lactanci de citacions d'autors llatins i grecs té probablement l'origen en dues causes: l'una seria el desig sovint expressat per l'autor de rebatre les doctrines paganes des de llurs pròpies fonts; l'altra, la necessitat d'uns elements en els quals fonamentar l'argumentació, punts que, potser, la seva *imperitia Scripturarum* no li permetia de trobar amb la folgança necessària ni a les mateixes Escriptures ni a la tradició patristica. És per això que l'actitud del nostre autor davant les fonts clàssiques obeeix a dos postulats bàsics: rebatre fent palesos els errors o argumentar recolzant-se en els punts que considera encertats.

3. Fuentes clásicas en el Pseudo-Cipriano *De laude martyrii*

La presència d'autors d'època clàssica en la literatura cristiana la posa de manifest de nou en l'escrit anònim *De laude martyrii* (*dIm*), contemporani de Ce-

bríà o una mica posterior i que ha estat transmès, amb altres obres espúries, en el corpus de l'obra d'aquest bisbe de Cartago. D'aquest breu tractat, redactat probablement a l'Àfrica proconsular a mitjan segle III i editat per Hartel (*CSEL* 3, 3, 1871, pp. 26-52), Ferreres n'estudià les fonts clàssiques, la transmissió manuscrita i la tradició indirecta en tres treballs que publiquem en aquest llibre, aquest tercer, de l'any 1999, el quart i el desè.

Amb relació a les fonts clàssiques, Ferreres efectua una revisió del text en què assenyala alguns llocs amb manifesta influència del model *clàssic*, com escau a un autor amb formació retòrica notable. Així, detecta, per una banda, ecos ciceronians a 8, 5-6 (*Phil.* 3, 36) i 24, 9 (*Verr.* 4, 67) i, per una altra, reminiscències virgilianes a 7, 4-6 (*georg.* 1, 313-315), a 7, 8-12 (*georg.* 1, 84-90), a 19, 7-9 (*georg.* 1, 43-46), 23, 11-16 (*georg.* 1, 104-110) i 4, 16-20 (*Aen.* 7, 586-590). Pel que fa a aquests, la reelaboració del material del poeta comporta, segons els casos, modificació morfològica, substitució lèxica, *amplificatio* etc., processos analitzats amb detall per Ferreres, qui conclou que l'autor anònim reutilitza el text lliurement aconseguint crear una atmosfera virgiliana difusa que evoca amb insistència els passatges de referència.

4. Texto y tradición textual en el *De laude martyrii*

També sobre les fonts del *De laude martyrii* (*dln*), anys més tard, en el treball publicat el 2012 a l'obra de Capone, Ferreres, a partir de la relació de llocs afins a l'obra de Cebrià que va establir Koch, basada fonamentalment en qüestions de contingut, i d'altres que ell mateix aporta, exposa el procediment d'utilització de l'obra de Cebrià com a hipotext a partir del qual l'autor del *De laude martyrii* elabora el seu discurs. L'anàlisi realitzada li permet concloure que l'autor d'aquest tractat és algú avesat en la pràctica retoricoliterària escolar i que el to retòric i l'estil rebuscat de l'escrit el situen formalment més proper a la literatura profana que a les Escripures. A més, Ferreres amplia la relació de reminiscències clàssiques d'aquesta obra, detectades en el treball anterior: *dln* 1, p. 26, 2-5 (Ciceró, *Mil.* 1, 1) i 13, p. 35, 12-14 (Virgili, *georg.* 3, 278-9, *Aen.* 5, 693-4, 1, 165, 7, 528-530 i 11, 624-6).

Aquesta tradició indirecta, constituïda per paràfrasis del text model més que per citacions més o menys literals, poden contribuir a resoldre alguns dels punts obscurs que Hartel, el seu editor, considerava irresolubles, com, de fet farà Ferreres en el treball que publiquem en desè lloc.

5. Las citas agustinianas en el corpus de Elipando

L'ús de les fonts pot esdevenir-ne manipulació com es fa evident en aquest treball del 1994 en què examina el nombrós corpus de citacions agustinianes en l'obra d'Elipand de Toledo —concretades especialment en l'*Epistola episcoporum Hispaniae* i l'*Epistola ad Alcuinum*— per escatir el tractament donat per l'autor a les seves fonts, que, ja al seu temps, li va valdre l'acusació de falsari.

Primerament, presta atenció a les fórmules utilitzades per introduir els préstecs, les quals resulten altament imprecises, si no errònies —en alguns casos no són extretes directament del bisbe d'Hipona, sinó dels *Excerpta* de Vicenç de Lerins, que, al seu torn, conté també citacions d'Agustí—. Compara, després, els testimonis suposadament agustinians amb el text original, la qual cosa palesa una intenció clarament tergiversadora per part d'Elipand. Amb la finalitat d'acostar la doctrina d'Agustí als postulats adopcionistes, l'arquebisbe de Toledo sotmeté la font a diverses modificacions, supressions o afegits, o bé la descontextualitzà interessadament. La manipulació dels testimonis adduïts en benefici dels postulats adopcionistes resulta evident.

En aquest mateix treball, la comparació entre els passatges agustinians transmesos per Elipand, el text que d'ells documenten els *Excerpta* i, per últim, el text original agustinianà mostra una sèrie de discordances, a partir de les quals pot deduir que els textos agustinians de què se servien Elipand i Vicenç de Lerins es basen en tradicions manuscrites diferents.

6. La Bible de Pacien

L'examen de les fonts el realitzà igualment a l'obra del bisbe Pacià de Barcelona. Així, el 1976 col·laborà en l'organització del congrés internacional sobre aquest bisbe barceloní, celebrat a Barcelona i Lió, on presentà una comunicació, posteriorment publicada en les actes corresponents, sobre el text bíblic citat pel bisbe. A partir del registre de les citacions bíbliques de Pacià, fins a dues-cents vint, elaborat per Granado, Ferreres analitza quatre casos diferents de citacions bíbliques per aprofundir en el coneixement de la versió llatina de la Bíblia que el bisbe emprava. De la citació de *Daniel* 3, 25 que es llegeix al *De paenitentibus* 10, 4 conclou que, d'acord amb el que afirma Granado, tot i que Pacià s'inspira en la teologia de Tertul·lià i Cebrià, en l'ús de

la Sagrada Escripura, en canvi, no és així: cita el text bíblic a partir de la versió que coneix. En aquest punt, ja Granada considerava que podria tractar-se bé d'una traducció personal de Pacià a partir del grec, bé d'una confrontació entre la Bíblia llatina que té a mà i un original grec. Ferreres escruta els tres passatges concrets en què es basa Granada (*Èxode* 32, 11, *Psalms* 6, 7 i *Romans* 3, 29-30) i conclou que no és possible pronunciar-se sobre la procedència del text bíblic de Pacià —africana, com creu Rubio, o europea, com suposa Granada—, car hi ha proves a favor dels dos indrets. No hi ha dubte que Pacià és un testimoni fonamental per poder conèixer quines eren les versions llatines de l'Escripura utilitzades a la Hispània durant el s. iv.

No ens podem estar de subratllar que l'estudi detallat i minucios d'aquestes quatre citacions bíbliques en l'obra de Pacià el porta a suggerir dues esmenes a l'edició de Rubio (*Contra tractatus Nouatianorum* 13, 4): *impium* en el lloc de *περιτομήν*, i *acrobestiam* o *acrobystiam* en el lloc de *ἀκροβυστίαν*.

7. Quintiliano y el texto del *De oratore*

L'estudi de les fonts es combina amb el de la tradició textual en la seva aportació al VIII Congreso Español de Estudios Clásicos, publicada el 1994; aquí analitzà la llarga citació del *De oratore* ciceronià que Quintilià inclogué al llibre onzè de la *Institutio oratoria* (1.26-36), a fi d'esbrinar quina de les dues recensions del text ciceronià que s'ha establert que existien ja a l'antiguitat va emprar el rètor romà: *M^a*, que representaria la tradició dels gramàtics i erudits, dipositària d'una millor tradició, però objecte d'una pèssima transmissió; o bé *L^a*, que s'identifica amb un text tractat amb molta més llibertat per rètors i lletrats amb fins aliens a la filologia i que, per tant, ha de transmetre un text de pitjor qualitat, però que s'ha conservat molt millor. La complexa comparació entre el text d'aquest llarg passatge que ens han transmès els còdexs tullians, d'una banda, i la tradició quintiliana, d'altra, presenta divergències en més de setanta llocs, l'examen dels quals revela una variada casuística. Tanmateix, això no l'impedeix concloure que el text del *De oratore* que va emprar Quintilià devia ser de bona qualitat, fins al punt d'haver conservat lectures que a la tradició tulliana semblen corrompudes i que, tot i que coexisteixen en ell elements d'ambdues tradicions, revela una major proximitat a la família *M*, de manera que aquest text ha de correspondre a l'utilitzat per un rètor que alhora era també filòleg i erudit.